Za početak našeg razgovora čini mi se važnim objasniti proces nastanka tvojih radova i način na koji ih predstavljaš.

Najčešće me neko pitanje zaokupi u tolikoj mjeri da preraste u temu na kojoj želim raditi. Dakle, deklarativno kažem sebi "radit ću…", na primjer, na Prometeju. Zadam si neko pravilo i alat, ništa više od toga. I onda radim, radim danima, mjesecima, tema mi se sve više uvlači pod kožu. S vremenom rad se krene prožimati s mojim osjećajima i raspoloženjima; u interakciji je s mojom svakodnevicom, postaje hibrid između želje, zamisli i konkretnog rada.

Kako se proces razvija, ako je to ikako moguće, izložim prvi nastali rad, na primjer *Prusku plavu* u Galeriji Kranjčar 2024. godine. Nastavljam raditi dok se ne oblikuje novi rad koji ponovno izložim, kao prošle godine u Galeriji Matice hrvatske *S vremena na vrijeme mu se okrenem, promrmljam nešto iz mraka.* I potom se nastavljam baviti istom temom, da bih možda opet izložila neki novi idući rad… Nakon izvjesnog vremena radovi se počinju gomilati, ali ih ne želim pospremiti i ostaviti kao kakav stari artefakt. Za mene su oni i dalje živi materijali koji vibriraju i koje ponovno želim vidjeti, a evo i zašto: od prvog do posljednjeg rada prošlo je neko vrijeme, traju razmišljanja, svakodnevica, događaji, i jasno je da se istodobno razvijao i moj pristup temi, pa tako i moji radovi. I zato u jednom drugačijem, novom postavu, u kompoziciji svih nastalih djela postaju vidljivi i svi ti elementi. U ovom slučaju, treća izložba *Kakav šum, kakva tišina* u Galeriji Galženica kompozicija je svih spomenutih radova.

Znači da ova kompozicija koja se sastoji od već izloženih, kao i od novih, još neizloženih radova, ne predstavlja rezime, završeni ciklus...

Ne. Ovi radovi su objedinjeni temom i nastajali su kao dvogodišnji ciklus koji sam nazvala *Kvragu, Prometeju*. Tema je instrument, alat s kojim sam radila. Kada radove spajam u kompoziciju, slobodna sam kombinirati dijelove rada *Pruska plava* ili samo dijelove instalacije *S vremena na vrijeme* s novim radovima. Kao što sam prethodno rekla, radovi su živi materijali i tek u ovakvom kontekstu, odnosno u kompoziciji, na vidjelo izlazi njihova međusobna interakcija, sva proturječja, praznine, napetosti, odstupanja... A možda na taj način otkrijem i neki rukavac kojim ću krenuti u kreiranje nečeg novog.

Spominješ rad i svakodnevicu...

Baš svaki događaj, osjećaj, raspoloženje može imati utjecaja, čak i više od toga, može odrediti smjer i atmosferu, upisati se u rad koji nastaje. To se dogodilo s

nekim radovima izloženim u Galeriji Galženica. Oni su nastajali u za mene osobno vrlo teškom razdoblju, brinula sam za svoju mamu i njegovala je, pratila njezin odlazak. Moje često tjeskobno raspoloženje, slutnje, sve se to prelijevalo u radove. Kada sam ih ovdje u galeriji složila u kompoziciju o kojoj sam prethodno govorila, to je postalo potpuno očigledno. Rad *Svjetlo u zidu*, tekst o iščekivanju s projekcijom noćnog svjetla koje se odražava na zidu mamine sobe, možda najjasnije izražava moje emocionalno stanje, koje me je dovodilo do ruba, a katkada odvodilo i preko ruba inicijalne teme.

U više radova pojavljuje se lik Prometeja, konačno ciklus si i nazvala *K vragu, Prometeju.* Zamijetio sam da i u svojim prethodnim radovima spominješ likove iz grčke mitologije i s njima razgovaraš. Prvo, odakle u tvojim radovima stari Grci?

Moja strast za grčku mitologiju traje već neko vrijeme. Krenulo je od sjajne knjižice *Lukava inteligencija u starih Grka* Jeana PierreaVernanta i Marcela Detiennea, a potom sam jednostavno željela naučiti tko je tko u mitologiji i grčkim tragedijama, upoznati se sa raznim situacijama. Uvijek bi se pojavio neki novi lik, nikad kraja verzijama. A tek složenost njihovih odnosa! Evo primjera: Zeus odluči kako čovjek i bogovi više neće živjeti zajedno, neznam iz kojeg razloga, no čovjek valjda ipak mora biti smrtan, pa zaduži Prometeja da ih razdvoji. Lukavi Prometej za taj važan događaj smisli žrtvovanje kao ritual. OK, obavi zadatak i pri tom debelo prevari Zeusa koji, naravno, jer ipak je on utjelovljenje lukavosti, dobro zna da ga Prometej vara. Pristane na igru i prevaru, da bi na kraju Prometeja okrutno kaznio. Što to znači, kakva je to poruka? Kod Grka ništa nije crno-bijelo, ne naziru se prijelazi iz dobrog u loše, tko je u pravu, tko u krivu. U dobrom je uvijek nešto loše, u pravom uvijek ima nečeg krivog, nevjerojatno, pravi delirij! Za nas zbunjujuće i kontradiktorno, no jeli bilo tako i za Grke? Kakav svijet, kakav *modus operandi*! Sve vrvi od slabosti, hrabrosti, lukavosti, oholosti, neumjerenosti, kreativnosti, okrutnosti... Svaka situacija, svi odnosi su u napetosti, bez konca i rješenja.

Grčki bogovi i junaci pojavljivali su se i prije u mojim radovima, posebno u *Dnevniku s ruba pustinje* iz ciklusa *Crno staklo na putu,* o iskustvu mojeg boravka u Mauretaniji i susreta s jednim sasvim drugačijim svijetom. Dobro se sjećam jedne scene: u podne na autocesti, na vrućem asfaltu usred pustinje, ugledam četiri mladića. Hodaju jedan za drugim, bez igdje ičega. Mladi, puni energije i nade, možda i očaja. Pomislim, kamo idu ta četiri Argonauta, u avanturu, u otkrivanje svijeta? Ili pak traže neki put ne bi li se dočepali

španjolske obale i boljeg života... Naravno da sam ih snimila i na fotografiju napisala *Četiri Argonauta traže posao*.

Objasni zašto si odabrala lik Prometeja kao temu ciklusa, zašto mu se u više navrata obraćaš, čak ga i proklinješ?

Prometej je, kao i sva ostala božanstva, lik, ali nije osoba, zaboravimo sad jetru, orla i stijene. On utjelovljuje moć i snagu koju mi zovemo tehnika, koja u svakom problemu vidi rješenje, a u svakom rješenju potencijalni problem koji tek treba riješiti. Snaga je to i moć koja ne izvire samo iz naše psihe i nije samo naš način bivanja u svijetu jer tehnika može i bez nas, ima svoju autonomnu dinamiku. Ukazuje se i djeluje kao moć koja nam daje snagu i fascinira nas, kao sila koja nas podređuje, nameće se, neodoljiva je, kao svijet i svemir u kojem jesmo ili koji tek otkrivamo. Tehnika kao politika, kao institucija, menadžment, jezik, medicina, financije, obrazovanje... Posvuda je i na svakoj razini.
I drugi grčki bogovi su personifikacija moći i načini postojanja, izražavaju se svagdje i na svakoj razini. Meni posebno dragi Zeus utjelovljuje političku lukavost i manipulatora *par excellence*.
I da, često se u radovima nekome obraćam, imam potrebu voditi dijalog, bilo u sobi ili u pustinji, i ovo nije prvi put. Dijalog mi pomaže da se probijem kroz šumu pitanja, ponekad do Olimpa, ponekad do neke sljemenske čistine.

Čini se kao da su Grčki bogovi u tom smislu stvarni.

Baš tako, stvarni su, posvuda i u svakom obliku. Upravo me to i proganjalo. Htjela sam to prepoznati, otrgnuti se od nevidljive moći i sile koja me stalno vodi za ruku. Kletva *K vragu, Prometeju* iskaz je moje nemoći, bijesa i spoznaje.

Rad *Pruska plava,* uz rad *Svjetlo u zidu* koji si spomenula na početku, egzaktno tematizira smrt.

To je rad o prijetnji i prisutnosti smrti u mojoj svakodnevici. Inspirativna i silno moćna bila mi je poema *Fuga smrti* Paula Celana o iskustvu i slikama Holokausta. Na trenutak pokrijem lice i zamislim: sve započne širenjem straha u zraku, možda krivim pogledom susjeda, kad sa sunčanim jutrom na uličnom stupu osvane propis, odluka, dekret... Pa hvatanja i hapšenja, guranja u sabirni centar iza željezne ograde, ljudi otrgnuti od svojih kuća, ulica, prijatelja, života. Iscrpljeni, gladni i žedni ulaze u kamione, *brzo-brzo!*. A vlakovi s vagonima još su većeg kapaciteta, učinkovitiji, i voze samo u jednom smjeru – ljude, majke, očeve, braću, sestre, rođake, kao ugljen. Na kraju tog organiziranog lanca svi do jednog postaju sirovina: hrpa kose, kosti, zuba, cipela...Ali čekaj! Tu nije kraj,

može još *bolje*: već planiramo i betoniramo zgrade, stižu naredbe, hitno treba povećati proizvodnju ciklona jer sistematski treba sve spaliti i očistiti, obaviti *dobar* posao. Zamisli kakva volja i motivacija, inteligencija, logistika, organizirana špijunaža, menadžment, propaganda! A za što, s kakvim ciljem?!

Kad govoriš o radu *Pruska plava,* moram te pitati, jedna kolegica je ovo također primijetila, motivi neba s crnim pravokutnicima i rubovima zgrada okrenuti su naopako kao i u radu *Tebi nebo, meni obrasci,* seriji fotografija snimljenih stabala koje si također postavila naopako. Zašto?

To je način na koji sam jednostavno dekomponirala motiv, dala mu svoju dimenziju i značenje. Za mene to više nije pogled na banalno nebo s mojeg prozora, niti obično stablo koje svakodnevno gledam. Oba motiva za mene imaju jednu drugu moć i smisao, i tek kada sam ih postavila naopako, mogla sam u prirodni sustav i strukturu stabla ucrtati vlastite tanke pravce ili nebo prekriti crnim pravokutnicima.

Zanima me još jedan detalj. Zašto si snimila ogoljena koščata stabla bez lišća s organičkim nepravilnostima i slojem snijega na granama?

Hm... Na prvu bih ti odgovorila – zbog ljepote oblika i trenutka mojeg emocionalnog raspoloženja. Imam protupitanje: bi li me isto pitao da sam snimila stabla s lišćem? Pretpostavljam da ne bi jer naša percepcija stabla kao biljnog organizma jest da ono vrši proces fotosinteze, proizvodi lišće, plodove, čisti nam zrak, uljepšava okoliš... Normalno je da u njemu vidimo funkciju, malu zelenu industriju, i naravno da ga želimo vidjeti u svoj njegovoj punoći. A što s golim stablom koje spava, započinje li ono ili završava svoj životni ciklus, kao i mi ljudi?

Reci nešto o pisanju kao postupku u vizualnom radu.

Nešto je iracionalno u toj potrebi. U tom kratkom tekstu, bilješki, odgovoru, svejedno kako ga nazvali mogu biti i reći što hoću, misliti u sebi, a onda to *naglas napisati*. Ponekad mi treba nekoliko mjeseci da napišem desetak redaka. Likovnost mi je u krvi, rješavam je intuitivno i s lakoćom, dok je pisanje napor, svladavanje prepreke, kombiniranje riječi. Taj proces je oslobađajući. I nazivi radova su mi važni, ponekad su složeni, zagonetni, u *suspenseu*, početna točka, a onda svatko nastavlja sam za sebe.

Na ovoj izložbi radovi su uglavnom otisnute fotografije na platnu većih i manjih formata, kakav je tvoj odnos prema fotografiranom materijalu?

Fotografija u mojem radu nije fotografija, ona je alat u funkciji. I uvijek je transformiram.

Prostor u ovim radovima varira ali tek minimalno, ima u tome smisla...

Točno, između neba i sobe. Ne vidi se da sam prostor neba uvijek snimala iz zatvorenog prostora, iz svoje sobe. Tako sam živjela u posljednje dvije godine, njegovala sam svoju mamu i brinula o njoj, to je najčešće bio moj jedini prostor kretanja i djelovanja.

Osvrnimo se na rad *Kakav šum, kakva tišina*. U samo središte platna s crno-bijelim sekvencama neba s oblacima zabijala si velike čavle.

Moram priznati da sam jedva čekala trenutak ulaska u galeriju i zabijanja čavala u srce motiva. To je bila protestna gesta. Osjetila sam moć, željela sam razbiti automatiku, ideju o radu koji postaje fantomski, rad bez smisla i cilja. Te tvrde, metalne točke sjaje pod svjetlom reflektora, zabijene snažnim udarcima čekića u meko pamučno nebo, u čiste nijanse sive, tužne i nježne. Toliko sam to željela učiniti! Istovremeno zadržati, fiksirati nešto što se ne može zaustaviti...

Zašto je serija neba s čavlima crno-bijela, da bi promatrač, tek kad im se približi, primijetio da su stabla, koja iz daljine isto tako izgledaju crno-bijela, zapravo u boji?

To je opet intuitivni, emotivni trenutak odluke. Nebo s čavlima ima svoju težinu, olovno je i u kontrastu sa zrakom. U trenutku, u gesti zabijanja čavla ima nešto dramatično. Prijeteće crnilo prelije se u dirljive i meke nijanse sivila. Da, stabla su u boji, u golim, snijegom prekrivenim granama još uvijek ima boje, života. Taj detalj mi je dirljiv.

Već si se ranijeu razgovoru osvrnula na, kako si to formulirala, higijenu tehničko-administrativnog jezika koji nas svodi na obrasce i šifre.

Točno, rad *Ometanje* velika je fotografija neba s otisnutim tekstom o načinu na koji mi institucija oduzima ličnost, u svojim me obrascima svodi na OIB, i to u svim sferama i na svim razinama života, od financija, obrazovanja, ili, primjerice, medicine pa sve do umjetnosti. Pristajemo na taj minimalistički, tehnički jezik i sigurno je da u njemu vidimo samo svu praktičnost sustava, ne želimo se ili se ne možemo odreći ugode koju nam tehnika nudi, a tom stanju nema kraja. Naravno, u tekstu se rugam samoj sebi i svojem otporu prema sustavu.

Kad spominješ ugodu kao naš životni imperativ, možeš li se osvrnuti na rad *Pharmakon* koji upravo o tome govori?

Pharmakon je apsurdna apologija klima uređaju. Na zid galerije sam postavila pravi klima uređaj koji bliješti u svom plastičnom oklopu. U tekstu pored klime opet se rugam samoj sebi ironično zagovarajući taj ljekovito-otrovni stroj, uspoređujući ga s pijaninom i slikom na platnu... Ugoda, da, važnija od umjetnosti.

Nadovežimo se na još jedan rad *Prevareno oko*, riječ je uvećanoj rendgenskoj snimci tvojih stopala.

Nedavno sam zbog kirurškog zahvata morala rendgenizirati stopala. Shvatila sam da ta egzaktna, medicinsko-tehnička snimka dio mojeg tijela svodi na čistu utilitarnu informaciju, izuzima cijeli niz mojih osobina: način hoda, stil života (ja, na primjer, volim nositi cipele s visokom petom i brzo hodati). I tu se još jednom pojavila moja mama jer, naravno, posrijedi je i genetika. Konačno, moja stopala su stopala moje mame, moje kosti su i njezine.

Što radi francuski autor Étienne deLa Boétie u ovom ciklusu? Knjižicu *Rasprava o dobrovoljnom ropstvu* zakucala si u motiv rozete.

Rad *Ta nevidljiva bol* mali je aneks, začin s okusom vječnog pitanja o našoj slobodi, s tekstom napisanim u 16. stoljeću, uvijek toliko suvremenim. La Boétie me pratio i kroz neke prethodne radove. Neobična je ta rozeta u zidu. Neznam što su majstori-graditelji namjeravali, no ja sam je nadogradila la Boétieevom knjižicom.

Htio bih na kraju da se osvrneš na rad *S vremena na vrijeme mu se okrenem, promrmljam nešto iz mraka* i objasniš kako ga vežeš uz ovaj tematski ciklus.

Prvo da objasnim kome se s vremena na vrijeme okrenem, promrmljam nešto iz mraka... Obraćam se isušenoj grani stabla u koju se uplela zelena, plastična ribarska mreža s jedva vidljivim ostacima algi i pustinjskog pijeska. Taj mali, odbačeni "objekt" pronašla sam na pustinjskoj obali Atlantskog oceana u Mauretaniji, donijela ga kući, stavila u kut radne sobe i povremeno ga promatrala. I kao da sam tamo u pustinji pronašla neobični teleskop, instrument pomoću kojeg ću vidjeti neki drugi svijet bez moći i sile, svijet za kojim čeznem i koji mogu dosegnuti samo mislima. Morala sam ga pokazati, ponuditi i taj pogled omogućiti drugima. Napravila sam instalaciju: objesila sam svoj "teleskop" na strop galerije. Čudno je što se sve vidi kroz taj moj afrički teleskop. Na zidove oko njega postavila sam niz fotografskih snimaka hibridnih oblika koji su me fascinirali i koje sam, ne sjećam se više gdje, fotografirala. Sklona sam traženju, a ponekad i nalazim fantastične oblike koji me iznenade i

začude. Ima u tome neki iskonski, primitivni nagon. Ti pomalo mutni i nejasni oblici bez značenja i funkcije, bez vremena i orijentacije, afirmacija su magičnog, gotovo mističnog iskustva onog viđenog i onog što bi sve taj oblik mogao biti. Ima u tom pokušaju neke nostalgije. To je stanje kao kad novorođenče otvori oči i ugleda prve slike svijeta.

...ili su to, možda, posljednje slike svijeta.

Da, i to je taj trenutak stanja bez tehnike i razuma.